

VÁLTOZATLANSÁG A VÁLTOZÁSBAN

A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében

„Van ország, melyet mérföldeken keresztül hegyek és erdők öveznek, úgy hogy nem lehet belőle kijutni, csak kapukon át. Ilyen például Magyarország.”
(Rási-kommentár *b'foma* 11a-hoz)

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az első világháborút követően megváltozott határok miként jelentek meg a magyarországi zsidó sajtó diskurzusában. Ezek a határok milyen tényleges és tudati határokat jelentettek? A közösségek mindennapi gyakorlatában hogyan jelentek meg a politikai határok? Miként alkalmazkodtak a határokról szóló magyarországi diskurzushoz, kulturális emlékezethez és szimbolikus politikához? Ennek keretében milyen jelképekkel, képzetekkel éltek, ezek miként épültek rá a dualizmus kori önmeghatározás reprezentációira? A vizsgált téma a határokról szóló társadalmi diskurzust egy kevésbé kutatott megvilágításba helyezi: egy konkrét felekezeten belül vizsgálja az új határok intézményi és szimbolikus hatását.¹ A tanulmányban vizsgált időszak az új határok 1920-as megvonásától a megvalósult revízió „pillanataig” terjed. Írásunk a visszacsatolt területeken kialakuló új struktúrával és ennek a revíziós diskurzusra gyakorolt belső hatásával nem foglalkozik.²

A sajtó mint forrás

Tanulmányunkban a sajtót mint modern jelenséget vizsgáljuk. Sarah Abrevaya Stein szerint a sajtó egyszerre volt a változás manifesztálódása és mechanizmusa a modernkori zsidóság köreiben.³ Az *orthodoxia*, a *neológia* és a *cionista* mozgalom fővárosi lapja nagyon eltérő képet nyújt a felvetett kérdésekről. Ez a moder-

1 A trianoni békediktátum körül kirajzolódó társadalmi diskurzus és kultusz felől ugyan a történeti munkák érintették a kultusz és vallás kapcsolatát, vö. SAJTI 2004: 132; ZEIDLER 2002: 14, 18; ez azonban nem tekinthető a diskurzus felekezeti adaptációját tárgyál kitűző vizsgálatnak.

2 Ez egyrészt meghaladná egy tanulmány terjedelmi keretét, másrészt a különböző zsidó intézményi stratégiák azonos forráscsoportok hiányában nem követhetők nyomon ebben az időszakban.

3 ABREVAYA STEIN 2004. 16.

nitáshoz és nemzeteszméhez való viszonyulásából ered.⁴ A neológ *Egyenlőség*⁵ című lap és a cionista *Zsidó Szemle*⁶ egyaránt tudatosan modernizálónak tekinthető. A vallási hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezi újra. A nemzeteszme viszont választóvonal közöttük: a *neológia* a pusztán felekezeti-ként az uralkodó nemzeteszméhez igazodik, míg a *cionista* mozgalom a lojalitás megtartásával saját zsidó nemzeteszmét ápol. Az *orthodoxia* különböző formái és a *chászidizmus* a *tradicionalitásra törekvő stratégiát* képez. Értelmezési keretül a vallási hagyomány, autoritás és legitimitás szolgál. Megjelenítőjük a vizsgált korszakban a *Zsidó Újság* és az *Orthodox Zsidó Újság*.⁷ Ezek mind fővárosi réteglapok, amelyek egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat jelenítenek meg.

Határok és szimbolikus politika

A magyar társadalmat a két világháború között áthatotta a határok kérdése. Nem volt olyan politikai erő az országban, mely ne helyezett volna hangsúlyt a területi revízió kérdésére. Ugyanakkor a politikai eliten túl az egész magyar társadalmat meghatározta a békeszerződéssel kapcsolatban a kollektív, nemzeti veszteség érzése. Ez azonban inkább csak hangulat volt, mint cselekvés.⁸

A korszak ideológiai, történeti kulcsfogalmait szintén áthatotta a határok kérdése. Zeidler Miklós a köztudat és a közgondolkodás szerves részét képező verbális vagy képi toposzok, közhelyek felől közelít a határok társadalmi és politikai kérdésének kultusz jellegű megnyilvánulásaihoz. Ilyen toposznak tekinti a

4 Lásd GLESZER – ZIMA 2009a.

5 Az *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882-1938) Bogdányi Mór (1854-1923), majd Szabolcsi Miksa (1857-1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890-1943) szerkesztésében jelent meg. Az általa megjelenített vélemény számos kérdésben nem köthető szorosan a Pesti Izraelita Hitközséghez, sokkal inkább a lap körül kirajzolódó fővárosi neológ kör stratégiáit tükrözi.

6 A cionista sajtó indulásának a Dömény Lajos (1880-1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904-1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet lapját 1910-től eredezteti, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövőnk* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. Az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó – itt nem vizsgált – *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911-1944) kulturcionista, majd cionista irányvonalat képviselt.

7 Az *Orthodox* (Központi) Iroda fővárosi modernizálódó elitjének nézeteit 1891 és 1906 között magyar nyelven Weisz Dániel (Viador, ?-1907), az *Orthodox Iroda* titkára által szerkesztett *Zsidó Híradó* – *Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap*, 1914-ben Reiner Ignác szerkesztésében a rövid életű *Hitör* – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az *orthodox zsidó érdekek védelmére c. periodika*, majd a belényesi gáon, Reb Áser fia, Groszberg Lipót (1869-1926), illetve halála után fia, Groszberg Jenő (1894-1982) szerkesztésében 1925. október 16-ától megjelent *Zsidó Újság* „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”, ezt követően pedig 1939. jan. 20-tól az *Orthodox Zsidó Újság* egyházi és hitbuzgalmi lap fogalmazta meg 1944. március 19-éig.

8 ZEIDLER 2001. 160-161.

keresztény, nemzeti, ellenforradalmi vagy irredenta jelzőt, amelyek a „politikai rendszer s részben a korszak öndefiníciói voltak”.⁹

Zeidler vizsgálatának kultusz-koncepciója élesen elkülöníti a politikai és történeti kultuszokat a vallások kultuszaitól. Az előbbiek természetes sorsának látja a kiüresedést, ebből eredően egyrészt az individualizálódást, heterogenizálódást és erodálódást, másrészt a külsődlegessé, felületessé válást és gyors összeomlást. Okát a politikai és történeti kultusz lényegéből fakadónak vélt felületességben, egyetemességben és mesterséges leegyszerűsítésekben látja, mivel „a kapcsolat elvész egyfelől az elv és a személyiség, másfelől az elv és a valóság között.”¹⁰ Nézete szerint ebben az is közre játszik, hogy a „vallások és kultuszaik (...) tartósabbak, hiszen kiindulópontjuk eleve mitikus és misztikus, a történeti hagyomány viszont a továbbörökítés során hosszabb távon rendszerint új és új tartalmakkal bővül, folyamatosan »korszerűsödik« – mintegy aktuális üzenetet kap és távol kerül az alapját képező eseménytől.”¹¹

A vallás és kultusz kapcsolata ebben a problematizálásban inkább párhuzamként jelenik meg. Zeidler elismeri, hogy „az új jelképek a már jól ismert bibliai történetek és szimbólumok segítségével könnyebben beágyazódhattak a köztudatba”, valamint „az 1848/49-es szabadságharc motívumai között találtak olyanokat, amelyeknek az új irredenta jelképeket meg lehetett feleltetni”¹². A jelenség értelmezésében azonban a „jóhiszemű blaszfémia” és az eredeti jelentés „kontextuson kívüli” degradálódásának gondolata jelenik meg: Gillo Dorfles szavait idézve Zeidler elemzése a kultuszt a „hamis mítoszeremtés és hamis ritualitás”¹³ köntösébe öltözteti.

A vallási kultuszok és szimbolizációk történeti/politikai kultuszokkal és szimbolizációkkal való merev szembeállításánál célszerűbb az elemzés keretét a két jelenség összefonódásának kérdésére építeni. Ennek két kulcsfogalmává a *nemzetvallás* (civil religion), valamint a *szimbólumok multivokalitása* és egységesítő ereje tehető.

Robert N. Bellah a civil vallás fogalmát *Rousseau*-tól eredezteti, miszerint minden társadalomnak szüksége van egy tisztán civil hitre. *Bellah*-nál a civil vallás nem más, mint a vallás helyébe lépő modern alternatíva, amelyet a modern társadalom tölt meg tartalommal. A civil vallás vallásos hitek, jelképek és rítusok összessége. Ezek transzcendens dimenzióba helyeződnek és történelmi tapasztalatban gyökereznek. Funkciója szerint legitimál, integrál és megoszt. A nemzeti történelem jelentőségtelien nyilvánított, kiragadott eseményeire alapoz. Ezeket értelmezi (át) a mindenkori jelen törekvéseinek függvényében, s önti normatív keretbe.¹⁴

A nemzetvallást Gerő András a szimbolikus politika keretében értelmezi. A *szimbolikus politika* a „*réalpolitika*” (érdekpolitika, hatalompolitika,

9 ZEIDLER 2002. 9.

10 ZEIDLER 2002. 10.

11 ZEIDLER 2002. 10.

12 Lásd ZEIDLER 2001. 177.

13 ZEIDLER 2001. 177.

14 Vö. FURSETH-REPSTAD 2006. 103-106; HASE 2001. 53-64; SCHEIDER 1987. 83-215.

gazdaságpolitika, társadalompolitika stb.) meglévő hatalmi konstellációval szembeni alternatív történelmet, a „reálpolitikai” hatalmi interpretációval szemben spirituális hatalmat képezhet.¹⁵

A 19. században megjelenő nemzeteszme és a nemzeti hagyományok keretében a szimbolikus politika részeként feltűnő nemzetvallás – a társadalom tisztán szekuláris civil vallása – abban az értelemben immanens vallás, hogy az adott népcsoport saját történetét, múltját, jelenét vagy jövőjét teszi a hit tárgyává vagy forrásává, ami által az evilágit szakralizálja, s ily módon hozza létre a vallási strukturális mintákat követő szekuláris vallást.¹⁶ Funkciója a modernizálódó társadalom rendi, vallási és testületi törésvonalainak áthidalása, felülírása volt. A nemzetvallás mint jelenség a kulturális emlékezet közegébe ágyazódik,¹⁷ működését ennek sajátosságai határozták meg. Rítusai pedig a rendi és vallási ünnepben gyökereztek, nyelvezetként a Szentírás és a liturgia általánosan ismert fogalmai szolgáltak.¹⁸

Gerő András nézete szerint a szimbolikus politika funkcióját tekintve a Horthy-korszakban a fedőkultúra szerepét töltötte be.¹⁹ A „tényleges viszonyokat elfedő” kultusszá vált abban az értelemben, hogy a „trianoni béke után létrejött a független Magyarország, a magyar nemzetállam, de ez az ország csak halvány visszfénye volt annak, amiben a nemzetvallás megszületett. Következésképpen (...) minden gesztusában egy olyan »realitást« sugallt, ami már nem létezett. Immár más szempontból, de megint szétvált a szimbolikus és az úgynevezett »reálpolitika« (...) a két háború között a spirituális realitás a hivatalosság része lett, csak hogy a magyar állam nem az volt, aminek látni szerették volna. A szimbolikus politika lett hatalompolitikai realitás, miközben a nemzetközi hatalompolitikai realitás ezt szimbolikussá tette.”²⁰

A hatalmi és a szimbolikus politikát egyaránt meghatározta az ország területvesztése. A határ a mindennapi valóságnak ugyanúgy részét képezte, mint a szimbolikus politikának, azaz a nemzetvallás kultuszainak. A határ személyes, családi, egzisztenciális, intézményi, felekezeti és nemzeti kötődések közé ékelődött mindkét oldalon.²¹ Kezelendő valósággá vált, és új struktúrákat hozott létre. A közösségi emlékezetnek pedig tudatos oktatás- és szimbolikus politikai program keretében meghatározó részévé vált.²²

A határok kérdéséhez kötődő kultuszok így sokkal inkább a nemzetvallás adott történeti, társadalmi és politikai kontextusban való manifesztálódásának tekintendők.²³ Jelképeikben, rítusaikban, értelmezéseikben ráépülnek a korábbi

15 GERŐ 2004.7.

16 GERŐ 2004. 32.

17 ASSMANN 1999.

18 GERŐ 2004. 18, 20-21.

19 GERŐ 2004. 297.

20 GERŐ 2004. 292.

21 A déli határrész példáján más területekre is kitekintve lásd SAJTI 2004. 143-148.

22 ZEIDLER 2002. 70-72; ROMSICS 2005. 180-182; SAJTI 2004. 132.

23 Zeidler az irredenta kultusz társadalmi meghatározottságait inkább szociálpszichológizáló keretek között kísérli meg értelmezni. Lásd ZEIDLER 2001. 188-189.

szimbolikus politikai értelmezésekre,²⁴ beépítve azokat vagy szembehelyezkedve velük.

A kultuszok, szimbólumok jelentése nem csupán történetiségében változhat. A szimbólumok és rítusok *multivokalitása*, valamint a jelentések többértelműsége révén²⁵ a különböző csoportok (és egyének) értelmezéseinek kialakítására és integrálására is lehetőséget biztosít.²⁶ Ennek jegyében az adott kultuszt az egyes csoportok saját diskurzusaikhoz igazíthatják, saját képükre formálhatják, partikuláris többlettartalmakat adhatnak hozzá.

A korszak politikai diskurzusa azonban határozottan elválasztott egymástól két fogalmat: a *revizionizmust* és az *irredentizmust*. Revizionistának mondták azt, aki a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát békés eszközökkel kívánta elérni, irredentának pedig azt, aki az erőszakos eszközöktől sem riadt volna vissza.²⁷

A korszak politikai diskurzusainak fővonalaiban másik két fontos fogalom: az *asszimilatív* és az *származási alapú nemzetkoncepció*. Amíg az előbbi a dualizmust jellemezte, és a nemzethez tartozás kritériumait az elsajátítható kultúrában szabta meg, addig az utóbbi a Horthy-korszakban a beleszületés mentén vonta meg a határokat.²⁸

Az izraelita felekezeti sajtó is egyértelmű különbséget tett a revizionizmus és az irredentizmus között. A revizionizmust a zsidó sajtó irányzattól függően eltérő módon támogatta, viszont a szélsőséges irredentákat az antiszemitákkal azonosította. A nemzetkoncepció fővonalaának változásánál már sokkal árnyaltabb a zsidóságon belüli irányzatok válasza.

Az első világháborút követő területcsökkenés következtében megváltozott az irányzatok egymáshoz viszonyított aránya. Az *orthodoxia* nemcsak arányában, de befolyásában is jelentősen csökkent.²⁹ A domináns helyzetbe került *kongresszusi* zsidóságot nemzeti-vallási stratégiája szempontjából amit világháború idején és utána is következetesen képviselt a legnagyobb kihívás a *cionizmus* felől érte.

24 A Monarchia elitjének és emlékezetének periferializálódását lásd: Romsics 2004.

25 A domináns szimbólumok egyszerre mondanak és tesznek valamit, sűrítettek, sok különböző jelenségnek adnak egy közös kifejezést; eltérő jelenségeket egyesítenek, különböző emberek hasonlóságérzetét kelthetik, szolidaritásukat fejezhetik ki általuk, valamint a jelentések ideológiai és érzelmi polarizálódását hozzák magukkal. TURNER 1975. 55-56. Magyar nyelvű elméleti összefoglalását lásd: ERIKSEN 2006. 277-278.

26 TURNER 1975. 22.

27 A bethleni elkülönítés fogalomtörténetét Ziedler Miklós is végigköveti. Az 1945 utáni („leleplező”) történészdiskurzusok nem tettek különbséget a két fogalom között, az elítélés, a megbélyegzés és a Horthy-rendszer bírálataként használták. A hatvanas évektől kibontakozó „feltáró” történetírás továbbra is a két fogalmat azonos értelemben alkalmazta. Fogalmi gyökerét tekintve Zeidler az *irredentizmust* olyan politikai törekvésnek tekinti, amely az idegen uralom alatt álló nemzeti területek visszaszerzését célozza. „Az irányzat módszereiben lehet békés vagy erőszakos, célkitűzéseiben viszont mindig erősen voluntarista, hiszen a »visszaszerzendő« lakosságot és területet ingatag – általában a régmúltba forduló, sokszor mitikus – érvek alapján önkényesen jelöli meg.” ZEIDLER 2002. 12. A *revizionizmus* egy adott nemzetközi szerződés újratárgyalását kívánja elérni, békés eszközökkel, a diplomácia és a nemzetközi jog révén, ezért a kompromisszumkészség és a jogi megközelítés jellemzi. A két világháború közötti magyar külpolitika hivatalos szinten revizionista volt, propagandájában viszont élt az irredentizmus szólamaival. ZEIDLER 2002. 11-12.

28 Vö. KÖVÉR 2003; GYÁNI 1997.

29 FROJIMOVICS 2008. 226-227.

Ezért a *neológ* sajtó, az antiszemita jelenségek mellett, a leghatározottabban a *cionista* irányzattal szemben lépett fel, azzal vádolva őket, hogy az általuk propagált „zsidó nacionalizmus” az új kurzus antiszemitáinak szolgál érvel.

„A miniszter saját nemzetiség faji elmélete támogatására bőséges idézeteket olvasott fel Simon Lajos nevű ügyvéd – ügyvéd kérem nem rabbi, mint ahogy a miniszter mondotta – cionista irányzatú művéből. A cionizmus, amelyről harminc évvel ezelőtt még senki sem tudott, amely a mai napig is a magyar zsidóság elenyésző töredéke, utóbb kifejeződött alakjában tudvalevőleg arra az álláspontra helyezkedett, hogy a zsidóságnak itt a mi országunkban is külön nemzetiségi létre és igényekre kell berendezkednie.”³⁰

Az *Egyenlőség* a *cionista* mozgalmat támadva, legitimációt keresve sok esetben a már veszélyes ellenfélnek nem tekintett *orthodoxiára* illetve annak sajtójára hivatkozott.³¹

Tudatosan modernizáló stratégiák és a határok

Az első világháború után a magyar véleményformáló elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája megváltozott. A korábbi asszimilatív nemzetkoncepciót az etnicista stratégia váltotta fel. A nemzetkoncepció megváltozását az 1920:XXV. tc-n keresztül lehet a legjobban szemléltetni. A *numerus clausus* néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. A törvényt a jogalkotó a korábbi magyar nemzetfelfogással ellentétben – mely a magyarországi zsidóságot a magyar nemzet részének tekintette – a zsidókra is alkalmazni szánta. „A nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk...”³² – értékelte a zsidósággal kapcsolatos új hivatalos álláspontot az *Egyenlőség* a törvény megszavazásakor.

A kongresszusi zsidó elit, az 1920-ra kialakult új helyzetet a háború következményének tekintette és ideiglenesnek gondolta. Abban reménykedtek, ha a rendkívüli idők elmúlnak, akkor visszaállnak a háború előtti állapotok.

„Őszintén bevallom, hogy a hazánkban most uralmon lévő kurzust efemer jelenségnek tartom, a háború egyik utórezgésének. Rendkívüli események idézték elő, hogy Magyarországon ez a helyzet előállhatott.”³³

30 *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 9-10. A cionista lecke Írta: Mezei Ernő

31 *Egyenlőség* 1921. júl. 30./ 4-5, 6. Az erdélyi orthodoxia élet-halál harca a cionizmussal

32 *Egyenlőség* 1920. szept. 25./ 1. Elvégeztetett...

33 *Egyenlőség* 1920. dec. 4./ 2-3. A numerus clausus után Írta: Sándor Pál

Az ideiglenesség reményéből kiindulva a neológ elit a 19. században kialakított intézményi stratégiát változatlanul hagyta, és továbbra is a magyar nemzeti keretek között határozta meg magát. A magyar zsidók magyar nemzet és magyar állam iránti állandó és megtörhetetlen hűségének az *Egyenlőség* többször hangot adott.

„A magyar államnak jó és hű polgárai, a magyar nemzetnek becsületes és hazafiasan gondolkodó fiai voltunk eddig mindig, akarunk és fogunk minden körülmények között a jövőben is maradni. Magyarságunkat nem engedjük elvenni. Drága és szent ez nekünk és a mi magyar nemzeti lelkiismeretünk épp oly sérthetetlen előttünk, mint zsidó vallásos lelkiismeretünk.”³⁴

– írta az *Egyenlőség* még a numerus clausus országgyűlési megszavazása előtt.

Ezt fejezi ki a halotti kegyeletadásban továbbélő Turul-szimbolika, amelyet szemléletesen tükröz Róna Józsefnek a Pesti Izraelita Hitközség megbízásából tervezte alkotása, dr. Adler Illés sajtóban is közölt síremléke,³⁵ valamint az *Egyenlőség*nek a szétszakított országot ábrázoló rövid életű illusztrált rovatfejléce is.³⁶

A neológ zsidóság a trianoni békediktátum feletti nemzeti fájdalommal azonosult. Viszont a területi revízió kérdését ennek a szegregációs törvénynek az eltörlésével kapcsolta össze: „igazságot Magyarországnak és igazságot a magyar zsidóknak”³⁷ – írta az *Egyenlőség* 1933-ban. A magyar zsidóság nemzethűségét bizonyítandó az *Egyenlőség* az új határok által elszakított nemzetrészek magyar önazonosságának megőrzésében játszott helyi zsidók szerepét emelte ki. Számos cikk jelent meg a lapban a határokon túli magyar zsidóról, akit az új hatalom a magyarság melletti kiállásáért büntet.

„Vérzik a szívünk, ha azokra a mártír zsidó testvéreinkre gondolunk, akik a megszállott területeken, ezer sanyargatás és önfeláldozás árán, hűséges szívvel vallják magukat magyarnak. A vértanúságukra eddig is fájó szívvel néztünk át, de tele voltunk hittel, hogy eljön az az idő, mikor a magyarsággal együtt szeretettel és hálával fogjuk őket a szívünkhöz szorítani.”³⁸

Sérelmezték viszont, hogy miközben a békétárgyalásokon illetve a nemzetközi viszonylatban általában az elcsatolt területek magyar zsidóit a magyar népesség

34 *Egyenlőség* 1920. júl. 31./ 3. Mi történjék a magyarországi zsidókkal?

35 *Egyenlőség* 1927. jún. 18./ 19. Hírek – Dr. Adler Illés síremléke.

36 *Egyenlőség* 1937. jan./ 14. – 1937. jan. 28./ 8. Zsidó élet vidéken

37 *Egyenlőség* 1933. febr. 11./ 4-6. Felekezet és politika

38 *Egyenlőség* 1920. okt. 9./ 1 -2. Spira Teréz kassai börtönben.

arányát növelendő a magyar politikai elit magyarként tartja számon,³⁹ addig Magyarországon a zsidókat kitaszították a magyar nemzet közösségéből.⁴⁰

„Tehát 1920 elején Neuillyben a zsidók nem is zsidók voltak, hanem magyarok. Tehát kilenc hónappal ezelőtt a zsidók még kiváló írókat, tudósokat művészeket adtak a magyarságnak (...) az egész művelt világgal szemben tehát úgy állította oda Ön [értsd Teleki Pál – Z.A.] a magyarországi zsidóságot, mint a történelmi magyar nemzet szerves részét (...) Hogyan lehet az, fogják Öntől kérdezni azok a diplomaták, akiket egész tudományos arzenállal igyekezett meggyőzni a magyar zsidók nemzeti tudományos, irodalmi és művészeti érdemeiről, magyarságukról, fajmentességükről, csupán felekezeti különállásukról, hogy ezek a zsidók most egyszeriben 'nemzetiség'-nek deklaráltatnak egy törvényben, amely a 'zsidó nemzetiségnek' az ország lakosságához való arányban engedi meg csupán az egyetemekre való bejutást?”⁴¹

A Horthy-korszak Magyarországhoz való lojalitás mellett a trianoni országvesztés és az antiszemita jelenségek ellenpéldájaként jelent meg a neológ sajtóban a dualista Magyarország képe. Ez a nosztalgia a dinasztia és az elpusztult Monarchia iránti sóvárgásban nyilvánult meg. Ebben az összefüggésben szerepelt a régi Magyarország, a dinasztia és a hozzá hűséges magyar zsidó.⁴²

„...a legnagyobb hálával kell gondolnunk az öreg József főhercegre, akinek élete és működése amily áldást hozó volt hazánkra, éppúgy nemes szabadelvű, emberszerető gondolkodásával mindig támasza, védője volt a magyar zsidóknak. A zsidók megbecsülése egyik legszebb dísz volt a nagy nádor házában és ez a szép tradíció ékesíti azóta mindig utódainak a lelkét is.”⁴³

Gyakran érte az a vád a zsidókat, hogy a világháború idején kibújtak a katonai szolgálat alól. Ezért, hogy bizonyítsa a magyar zsidók nemzethűségét, apologetikus szándékkal az *Egyenlőség* rendszeresen mutatott be zsidó háborús hőseket a

39 Vö. A külföldi olvasóknak szánt revíziós propagandaalbumok angol nyelvű változatával LÉGRÁDY 1931. 128-131.

40 *Egyenlőség* 1920. okt. 23./ 1-2. Mit mondott rólunk Teleki Pál Párisban?

41 *Egyenlőség* 1920. nov. 13./ 6-7. Trianontól – a numerus claususig – [Írta:] Molnár Jenő

42 *Egyenlőség* 1922. ápr. 8./ 7. IV. Károly és a magyar zsidók. Mit jelentett nekünk IV. Károly kora?; *Egyenlőség* 1933. febr. 18./ 1-2. A Habsburgok és a zsidóság. „A Habsburgok sohasem voltak antiszemiták és a legitimizmus nem ismer zsidókérdést” – mondják Wolff ezredes és Wiesner titkos tanácsos, a sajtóhadiszállás egykori főnöke; *Egyenlőség* 1933. febr. 18./ 5. Két zsidó emlék Apponyi Albrtról.

43 *Egyenlőség* 1920. szept. 11./ 7-9. József nádor és családja Írta: Dr. Léderer Sándor

Magyar Zsidó Hadiarchívumból⁴⁴, illetve mutatott be korabeli háborús helyszíni beszámolókat a zsidó katonák önfeláldozásáról, és hősiek helytállásáról.

„Zsidó katonák százával jöttek-mentek a frontról sebesülve, s mentek a fontra. Lesoványodva jöttek a kórházba, hogy újból erőt gyűjtve – visszamenjenek a frontra. Zsidó tisztek csak sebesülve jöttek a frontról – egy-kettőt ezrede küldött hátra lerongyolódva, lefogyva, akarata ellenére.”⁴⁵

– idézett a neológ lap egy zsidó háborús veterán naplójából.

A keresztény kurzus antiszemita közbeszédének ellenpéldájaként a neológ sajtó, a korszakban mindvégig, az olasz fasizmust állította. Az *Egyenlőség* az olasz fasizmust olyan nemzeti, jobboldali mozgalomnak mutatta be, amely a zsidókat is integrálja, és megbecsült helyet biztosít számukra.⁴⁶ Ebben az összefüggésben mutatta be az *Egyenlőség* 1926-ban Emerico Fried (Fried Imre) Magyarországról elszármazott, de újra Magyarországon dolgozó olasz zsidó „déli gyümölcs importeur-t”, aki a Budapesti Olasz Fascio titkára volt. A vele készült interjúban próbálta a lap bemutatni a magyarországi és az olasz zsidók helyzete közötti különbséget.

„Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes. A fascizmus Olaszországban olasz sajátosság, nemzeti alakulat, amelynek egyetlen pontjában sincs benne, hogy a zsidókat bármi módon elnyomja. (...) ...az olasz fascio nincsen tekintettel a vallásra. Olaszországban ma a hivatalos körökben számos zsidó vallású embert találhatunk, Olaszországban vannak zsidó miniszterek és tábornokok és általában igen előkelő pozíciót foglalnak el a fascista államban.”⁴⁷

– írta az *Egyenlőség* 1928-ban.

A „keresztény-nemzeti kurzus” időszakában a magyarországi zsidókat azzal gyanúsították, hogy a Tanácsköztársaság idején kollektíven a kommunéval

44 *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 5-6. – 1920. máj. 22./ 8-9. – 1920. máj. 29./ 6-7. stb. Magyar Zsidó katonák a világháborúban

45 *Egyenlőség* 1920. ápr. 24./ 10. Egy zsidó ezredorvos naplójából Írta: Dr. Szántó Manó

46 A teljesség igénye nélkül: *Egyenlőség* 1926. márc. 20./ 3. A fascista kormány egy zsidót nevezett ki a legfelsőbb királyi törvényszék elnökévé; *Egyenlőség* 1935. febr. 2./ 5. A római rabbik Írta: Dr. Munkácsi Ernő; *Egyenlőség* 1935. jan. 19./ 1-2. Római utam. Kihallgatásom a pápánál és Mussolininál Írta: Dr. Hevesi Simon, vezető főrabbi; *Egyenlőség* 1936. máj. 7./ 1-2. Az olasz hadsereg a felekezetek és fajok békéjét hozza a meghódított Abesszinába; *Egyenlőség* 1936. máj. 29./ 8. Mussolini és a vallásszabadság; *Egyenlőség* 1936. jún. 4./ 4. Az olasz király a koronarend lovagjává nevezett ki egy volt magyar zsidó diákot; *Egyenlőség* 1936. júl. 16./ 9. Olasz propaganda-plakát az üldözött zsidókhoz; *Egyenlőség* 1936. szept. 3./ 5. A modern olasz zsidóság vezére: Angelo di Nola tábornok Budapestén Írta: Munkácsi Ernő; *Egyenlőség* 1936. szept. 3./ 11. Köszönöm, Duce!; *Egyenlőség* 1936. nov. 5./ 3-4. Mussolini rám néz: köszönt és int felém szeretettel...; *Egyenlőség* 1936. nov. 26./ 1-2. Az olasz kormány cáfolata: Olaszországban nem lehet antiszemitizmus és fajgyűlölet!; *Egyenlőség* 1937. febr. 18./ 2. A fasiszta hős aki két temetőben nyugszik; *Egyenlőség* 1937. ápr. 15./ 4. Itália nem felejt el a zsidók érdemeit; *Egyenlőség* 1937. máj. 20./ 1-2. Hódolat III. Viktor Emánuelnek

47 *Egyenlőség* 1926. ápr. 10./ 3. A budapesti olasz fascio titkára, Fried Imre: zsidó hittestvérünk

tartottak, illetve a kommunizmust a zsidósággal azonosították. Ez ellen védekezésül az *Egyenlőség* igyekezett bemutatni a Tanácsköztársaság zsidó áldozatait⁴⁸, és elhatárolódni a kommunizmus ideológiájától. Hogy bizonyítsák az új rendszer iránti hűségüket az *Egyenlőség* rendszeresen bemutatott olyan zsidókat, akik a kommünnel szemben az ellenforradalmi oldalon álltak. 1920. decemberében az *Egyenlőség* dr. Fürst Sándor udvari tanácsost, aki korábban „elkötelezettségéért és hűségéért” megkapta a Ferenc József rendet ellenforradalmi tevékenységét méltatta és mint a kommunizmus áldozatát mutatta be.

„A kommün alatt, május 2-án, mint ellenforradalmárt halálra ítélték, elmenekült, így tudott megszabadulni. A kommunizmus bukása után az akkori zavaros viszonyok között, amiatt üldözték, mert azonosította magát a zsidó érdekekkel, kijelentette, hogy azért harcol, hogy a zsidóságnak elismerést és becsületet szerezzen. Emiatt rengeteg kellemetlensége támadt, úgyhogy a katonai parancsnok vette védelmébe, aki kijelentette, hogy mint ellenforradalmár a zsidóság érdekeit úgy szolgálta, hogy általános tiszteletet és közbecsülést vívott ki magának a város közönségénél valláskülönbség nélkül és aki bármely város társadalmának díszére válik.”⁴⁹

A cionista mozgalom, mely a korábban a zsidó társadalmon belül periférikus közösség volt, a világháborút követően jelentősen növelte befolyását. Ez egyrészt köszönhető volt a mozgalom kétségtelen sikereinek Palesztinában, másrészt a háborút követő magyarországi antiszemita jelenségeknek. Magyarország első világháború utáni helyzetével kapcsolatban a cionista sajtó a neológ azonosulás helyett a megértést, illetve a zsidó sors és a magyar sors közötti hasonlóságot hangsúlyozta. A cionista kronológia a második Szentély lerombolásától (i.e. 70-től) számolja a zsidó nemzeti állam megszűntét és a száműzetés kezdetét. Így tehát – hangsúlyozza a *Zsidó Szemle* – a zsidók kétezer év óta revizionisták. Ezért van remény a magyarok számára is.

„A nemzet, az ország egysége minden egyes magyar állampolgár szívében továbbra is élni fog és ez a sok millió szívben élő Magyarország végre is fel fog támadni. A zsidó történelem és a zsidó nép kétezer éves gólusza bennünket nagyon is meggyőzőtt fentiek igazságáról. Amikor mi, mint ennek az országnak komoly munkában és őszinte érzelmekben becsületes polgárai, a legszilárdabb hittel és meggyőződéssel hirdetjük, hogy a magyar nemzetnek nincs oka gyászra és kétségbeesésre, a lemondásra, mi ezen meggyőződésünket a magyar és a zsidó nép történelméből merítjük. A zsidó

⁴⁸ *Egyenlőség* 1920. jún. 12./ 2. Újabb adatok a kommün idejéből

⁴⁹ *Egyenlőség* 1920. dec. 4./ 14. Zsidó ellenforradalmár

nép igazát, az ősi zsidó földhöz való jogát 2000 esztendő sem tudta elévíteni.”⁵⁰

„...a magyar nemzet nem hal meg, de élni fog! A cionista hymnus reményt keltő soraival mondjuk: 'Od lo ovda tikvatenu': Nem veszítjük el reményünket!”⁵¹

– írta a *Zsidó Szemle* még a trianoni békediktátum aláírása előtt.

A numerus clausus törvény megszületésekor a *Zsidó Szemle* keserűen bár, de a saját álláspontját látta beigazolódni. A magyar nemzetstratégia megváltozásával pedig az „asszimiláns” zsidó, tehát a neológ stratégia csődjére mutattak rá, és okolták a kongresszusi elitet, hogy mereven, sőt ellenségesen utasították el még a zsidó nemzetiség létezését is. A cionisták szerint azonban a zsidó nemzeti gondolat elterjedésének nem külső törvény által, nem kényszerből kell fakadnia.

„A lényegen azonban ez mit sem változtat, mert úgy a népfaj, mint a nemzetiség fogalma szakítást jelent a felekezeti platformmal s most már törvény szerint sincsenek izraelita vallású magyarok. Hogy pedig a zsidó nemzetiséget, mint becsületsértést lehetett nálunk alkalmazni, ennek kizárólagos okai az asszimiláns zsidóság azon rétegei és főleg a hazai zsidóság hivatalosa vezetői, akik akkor is csökönyös ellenállást és félelmet tanúsítottak a zsidó nemzeti gondolat szemből, midőn ez diadalmasan meghódította a világnak úgyszólván az egész zsidóságát. (...) a zsidó nemzeti gondolatnak azon az úton kell Magyarország zsidóságán is diadalmaskodnia, mint a világ zsidóságán: a zsidó szíveken keresztül.”⁵²

A cionista és a neológ stratégia közötti fontos ütközőpont a határon túli zsidó közösségek kérdése volt. Ezeken a területeken a cionisták zsidó nemzeti szerveződések hoztak létre. A cionisták már 1918-ban azzal érveltek, hogy a nemzetiségi – később elcsatolt – területeken, a zsidók az ottani többségi társadalomba fognak integrálódni. Ennek a magyar szempontból kedvezőtlen helyzetnek a kialakulását úgy lehetne megakadályozni, hogy ha a zsidók saját nemzetiségi szerveződések hoznának létre, így nem növelnék a magyarokkal szemben álló nemzetiségek számát.

„Nemzetiségi területeken a zsidók nagy része, különösen a vallási formákat be nem tartó intelligensebb rétege – mondjuk ki egész nyíltan – pár év alatt teljesen asszimilálódik környezetéhez s így elveszett a magyarság részére. A történelmi idők sora hozza magával, hogy a kormány ezt belátva semlegesítse a zsidókat, mert csak így maradhatnak az egész állam területén a magyar népnek

50 *Zsidó Szemle* 1920. máj. 14./ 1. A nemzet élni fog – [Írta:] Dr. Schönfeld József

51 *Zsidó Szemle* 1920. máj. 14./ 1. A nemzet élni fog – [Írta:] Dr. Schönfeld József

52 *Zsidó Szemle* 1920. okt. 8./ 3-4. Tehát zsidó nemzetiség Írta: Dr. s.l.

bajtársai. Ez a neutralizálás csak úgy lehetséges, ha a kormány elrendeli a magyarországi zsidóságnak nemzeti szervezését s így az új rend értelmében felruhazza őket a nacionális kisebbségek jogaival az oktatás, közigazgatás, politikai képviselői terén.”⁵³
– érvelt a nemzetiségi politika mellett a cionista lap.

Ez a törekvés később az impériumváltás után az utódállamok kormányzatainál talált támogatásra. Az utódállamok vezetésének a célja az volt, hogy korábban a magyarok közé sorolt zsidó tömegek leválasztásával csökkentse a magyarok számárányát az elcsatolt területeken. A neológ elit viszont attól tartott, hogy a cionisták nemzeti aspirációi, a zsidó csoportstratégiák között differenciálni nem tudó magyar közvélemény körében tovább rontja a zsidók megítélését.

A tradicionalitásra törekvő stratégiák és határok

Az *orthodoxia* értelmezési kerete teljesen eltért a *neológiától* és a *cionista* mozgalmától. A lap országos *orthodox* zsidó kérdésekkel foglalkozott, elsősorban mégis a budapesti *orthodox* középosztály szemléletét tükrözte. A határok hatása közvetlenül már a lap újraindulásában megjelent. A *jüdisch-deutsch* olvasótábor az utódállamokhoz került. A lap emiatt hamar magyar nyelvre váltott.⁵⁴

A határok és a magyar szimbolikus politika megjelenítése csak az *orthodoxia* időszemléletén keresztül érthető meg. Nem a hagyományokat kívánta a modern jelenségekhez igazítani. A modern jelenségeket illesztette a hagyomány láncolatába. Ezek közül is csak azokat, amelyek összeegyeztethetőek voltak a vallási hagyománnyal.⁵⁵ A városi *orthodoxia* egyik lehetséges irányaként a német *neo-orthodoxiát* tekintve, nézeteit adaptálva Groszberg Lipótra, az elhunyt szerkesztőre vonatkozóan a fia ezt ekképpen fogalmazta meg.

53 *Zsidó Szemle* 1918. nov. 8./ 6-7. A Magyarországi Cionista Szervezet Intéző Bizottsága: A Magyar Nemzeti Tanácshoz

54 A korábban megjelenő magyar nyelvű *Zsidó Híradóra* az Orthodox Központi Iroda a külvilágnak szóló, orthodox érdekeket védelmező lapként tekintettek. *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8-9. Miért kell orthodox zsidó hetilap. Az Allgemeine Jüdische Zeitung „Héberbetűs német lap kiadását, az elszakított országrészek folytán rentábilisnak nem találván 1925 őszén megindította a *Zsidó Újságot*.” – írta Groszberg Jenő a lap új szerkesztője elhunyt atyjára emlékezve. *Zsidó Újság* 1926. nov. 12./ 2. Groszberg Jenő, Atyám élete. Az unoka Slomo Groszberg (Budapest – Bné Brák) értelmezésében az ezredfordulón ugyanez: „Boldogult nagyapám (...) 1919-ben, miután Magyarországot feldarabolták, és a jiddist köznapi nyelvként beszélő északkeleti és erdélyi zsidóság az elcsatolt területeken maradt, a megmaradt országrészen a Jüdische Zeitungnak nem volt többé létjogosultsága, így néhány évig nem foglalkozott újságírással. (...) Orthodox újságra azonban a trianoni Magyarországon is szükség volt, ezért 1925-ben elhatározta egy magyar nyelvű hetilap kiadását”. BACSKAI 2004. 15-16.

55 Ennek módja az orthodox intézményrendszeren belül a határ mindkét oldalán irányzatokként nagyon eltért. A szabadidő és testkultusz, a hagyományhoz való viszony, valamint a vallási szocializáció tekintetében lásd GLESZER 2008; GLESZER – ZIMA 2009b.

„Amikor boldogult édes Apám a ZSIDÓ UJSÁG céljairól beszélt mindig ezek a *midrási* elvek lebegtek szeme előtt: a régi orthodoxia talajából új orthodox tipust kell létesíteni, amely „égi és földi” dolgokat egyesít magában a vallástörvény alapján, oly nemzedéket, amelyet a hithűség, a Semá vezet, oly zsidókat, akik biznak Ciónnak a Mindenható kegyelméből eredő felragyogásában.”⁵⁶

A sajtó programjaként politikamentességet⁵⁷ és hitéleti reneszánszt hirdetett.⁵⁸

„Mi zsidók állami életünk elvesztése óta saját nemzeti politikát nem folytathatunk, nekünk a diaszpórában csak egy politikánk lehet, szent tanunk és azokat védőgátként övező hagyományaink művelési politikája.”⁵⁹

Magyarországra erkölcsi süllyedésben lévő társadalomként tekintettek a hitbuzgalom cikkírói. A vallásosság elmélyítésével ezt az erkölcsi romlást kellett az orthodox izraelita hitfelekezeten kívül tartani. Az erkölcsi értékek csökkenése

„a világháború befejeztével mindenütt előállott, amelyet helyes irányítással a jövőre nézve okvetlen meg kellene gátolni, ha a rég bevált társadalmi erényeket, szokásokat és felfogásokat ismét érvényre juttatni óhajtjuk.”⁶⁰
– írta a lap.

A zsidóság magyar társadalomból való kiszorítására, egzisztenciájának romlására – talmudi értelmezéseket követve – a neológ és cionista szekularizálódásért kirótt isteni büntetéseként tekintettek.⁶¹ A határok kérdése ebben a kontextusban vetődött fel.

A modernitás szekuláris világa és kibontakozó tömegtársadalma a „külvilág árvízveszedelmének sodra”-ként jelent meg. Az ezt alapul vevő *orthodox*

⁵⁶ *Zsidó Újság* 1926. nov. 12./ 1. A megdicsőült nyomdokain. A Zsidó Újság gyászja és célkitűzése. – [Írta:] Groszberg Jenő

⁵⁷ *Zsidó Újság* 1925. okt. 23./ 10. Hírek – Machziké-Hadasz Budapesten.; *Zsidó Újság* 1926. jan. 8./ 7. A Machziké Hadasz közgyűlése után.; *Zsidó Újság* 1926. júl. 30./ 1. Politikamentes hitközségek Írta: Löffler Henrik, a budapesti orthodox hitközség főtitkára; *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 3. Politikamentes hitközségek; *Zsidó Újság* 1926. nov. 19./ 1. Politikamentes hitközség és önértékes zsidóság. Írta: Dr. Székely Albert Zemplénnvármegye tb. főügyésze, Sátorajaujhely; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 1./ 5. Dinó d' malchüszó dinó; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. nov. 22./ 3. Nem politizálunk!...

⁵⁸ *Zsidó Újság* 1925. dec. 18./ 1. Az orth. reneszánsz jegyében – A budapesti Machziké Hadasz feltámasztása; *Zsidó Újság* 1927. jan. 7./ 6. Az orthodoxia Magyarországon – Óbudai Freudiger Ábrahám nyilatkozata.

⁵⁹ *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 20./ 1. Üdvözölve légy, Kárpátalja!

⁶⁰ *Zsidó Újság* 1926. júl. 9./ 8-9. Ifjúságunk címére – Háromheti refleksiók.

⁶¹ *Zsidó Újság* 1932. aug. 9./ 8. A „Machziké Hadasz” intő szava Vö. Slomo Zalman Ehrenreich (1863-1944) szilágysomlyói főrabbi beszédeivel. FROJMOVICS 2008. 320-332.

program összhangban állt a korszak vallás- és neveléspolitikája szabta keretekkel egyaránt.⁶²

„A kiméletlen pénzhajsza, a romboló élvezetvágy, a tagadásra, kételkedésre és léhaságra beállított életfelfogás, a materializmus a zsidóság ősi falait egyre ostromolja. Szükség van a gátak megerősítésére.”⁶³

– szólt a hitbuzgalom programja.

A hitbuzgalom egyfelől a külvilág modern szekuláris tendenciái ellen védőgátak emelését szorgalmazta. Ezek egyben határok is voltak, az orthodoxia befelé fordulásának külvilágtól védelmet nyújtó határai.⁶⁴

„A magyar állam költségvetésében igen tekintélyes összeg van beállítva tudósoknak, tudósjelölteknek és tehetségeknek ösztöndíjakkal való ellátása céljára. (...) Nem arra gondolunk, hogy a sok száz név között még a numerus clausus arányában sem fordul elő zsidó. (...) Az állam hatalmas eszközeivel nem versenyezhetünk és így gyermekeinket csak *belsőleg*, lelkileg edzhetjük meg a küzdelemre (...) A zsidó vallás erőforrásából kell merítenünk gyermekeink acélfürdőjét. És azt, amit minden orthodox tud, hogy a Tórához és a tradíciókhoz való hűség legjobban segíti át az embert az élet nehézségein, azt tudomásul kell vennie minden neológ zsidónak is...”⁶⁵

– írta az össz-zsidóságban gondolkodó cikk.

Ugyanezek a határok viszont másfelől éppen nyitást jelentettek az új és modern jelenségek felhasználása felé. Az új eszközök bevonását a modern tendenciák mellett az országhatárok és a társadalmi csoportok közötti határok változásával indokolták meg. Ennek szellemében a sajtó egyik vezércikke ekképp fogalmazott Dina, Jákob lányának történetére utalva:

„a háború nagy eltolódást jelent különösen az ifjúság lelkében. (...) »Amig hozzátartozói a besz-hamidrosban⁶⁶ ültek, ő [értsd Dina – G.N.] elvegyült a külvilágban.« – E megjegyzés vonatkozik az orthodoxia nagy rétegére is, amelyet már nem lehet kizárólag a besz-hamidrosból kormányozni.”⁶⁷

62 *Zsidó Újság* 1928. máj. 11./ 3. A kormányzó a vallásos életéről; *Zsidó Újság* 1928. okt. 26./ 1. A diák-tüntetések hetében. Vö. Romsics 2005. 180-181.

63 *Zsidó Újság* 1926. jan. 1./ 1. Árvízvédelem és gátépítés – Reflexiók a budapesti „Machzike Hádász” felélesztéséhez.

64 *Zsidó Újság* 1928. okt. 19. /2-3. Ne döntsük le a Nagyjaink emelte gátakat! Írta: Klein Márkusz, a budapesti orth. hitközség tanügyi elöljárója és a Saszchevra elnöke

65 *Zsidó Újság* 1929. júl. 12./ 1. Ösztöndíjak hullása idején.

66 A tanházban

67 *Zsidó Újság* 1926. jan. 1./ 1. Árvízveszedelem és gátépítés. – Reflexiók a budapesti „Machzike Hádász” felélesztéséhez.

Az országhatárok változása a dualizmus idején kiépített orthodox intézmény-rendszert szabdalta széjjel. A jelentős orthodox és chászid közösségek, valamint a fontos Talmud-iskolák az utódállamokhoz kerültek.⁶⁸ A társadalmon belüli határvonalak eltolódását pedig a fővonalbeli magyar nemzetkoncepció megváltozása jelentette. Ezt a numerus claususnál, az utódállamokból itt rekedt zsidók állampolgárságának a kérdésénél és az idegenrazziák értékelésénél hamar tudatosították az újságolvasókban.⁶⁹

A válasz az orthodoxia hitközségekbe való visszavonulása és a vallási élet elmélyítése volt.

„Az orthodoxiának egész életprogramját fejezi ki a régi ige: »Baj bachadorechó, chavi chim’at regá... – vonulj be szobáidba, várd be, amíg elvonul a vihar.«⁷⁰ Éppen ezért igen nagy szükségünk van a mai időben az olyan egyesülésre (...) amely célul tűzte ki a belső orthodox élet intenzívitását és a vallástörvénynek érvényre juttatását olyan területen, ahol esetleg mellőznék.”⁷¹
– írták a Machzike Hadoszról.

Az antiszemitizmusra adott válaszstratégiával összhangban ugyanakkor itt is megjelent az apologetika: a múltbéli pozitív ellenpéldák felmutatása⁷², az első

68 *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. Írta: Schik Mór (Wien)

69 *Zsidó Újság* 1926. júl. 16./ 5-6. Ébredők és Choszidok.; *Zsidó Újság* 1927. aug. 19. / 1-2. A razzia és a szeretet szelleme; *Zsidó Újság* 1927. szept. 9./ 4-5. Milyen állampolgárok vagyunk Írta: Dr. Grossmann Frigyes; *Zsidó Újság* 1927. júl. 22./ 5. Numerus Klausus és az orthodoxia Írta: Schik Mór, (Wien); *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 11. Hírek – «A Numerus klauzus és az orthodoxia» című...; *Zsidó Újság* 1927. nov. 25./ 1. Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés – Az orth. központi iroda alelnökének nyilatkozata; *Zsidó Újság* 1927. dec. 9. / 9. Előbb zsidó, azután magyar; *Zsidó Újság* 1927. okt. 28./ 10-11. Hírek – Az idegenrazzia; *Zsidó Újság* 1928. április 4./ 15. Hírek – Svábok és zsidók, *Zsidó Újság* 1937. nov. 12./ 1-2. Hajnali razzia Budapesten Írta: Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa; *Zsidó Újság* 1937. nov. 12./ 4. Egyenlő elbánást még a razziában is!; *Zsidó Újság* 1937. nov. 19./ 3. „Nem vagyok kapható zsidóellenes ténykedés”, mondta Széll József belügyminiszter a képviselőházban a razzia tárgyában elhangzott interpelláció után Kornitzer Bélának, a „Zsidó Újság” munkatársának; *Zsidó Újság* 1937. dec. 3./ 4. Ki a magyar állampolgár? Válaszok. Közli: Dr. Reiner Imre, az orthodox Központi Iroda jogtanácsosa, *Zsidó Újság* 1937. dec. 3./ 9. Hol vannak a „galiciánerek”; *Zsidó Újság* 1937. dec. 17./ 1. Váltunk ki illetőségi bizonyítványainkat Írta: Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa.

70 A Talmudi idézet helye *bSzanhedrin* 105b.

71 *Zsidó Újság* 1934. márc. 19./ 3. A „Machziké Hadosz” ügyében.

72 *Zsidó Újság* 1926. dec. 10./ 10. Hírek – Ferencz József emlékünnepe.; *Zsidó Újság* 1930. aug. 29./ 4-5. Zsidó legendák I. Ferencz Józsefről; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. okt. 17./ 6. Szukajsz Levélneken... Írta: Csermely Gyula; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. dec. 20./ 6. Visszaemlékezés a nagy uralkodóra Írta: Korein Dezső; *Orthodox Zsidó Újság* 1942. jan. 10./ 3. I. Ferenc József Nagyváradon Írta: Gabel Sándor; *Orthodox Zsidó Újság* 1942. jan. 20./ 4. A régi jó világból... – Héber költemény Ferenc József könyvtárában. Ez a nemzetvallás jelentősebb kultuszaihoz is kapcsolódott: *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 20./ 11. Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. márc. 10./ 1. Kossuth Lajos az antiszemitizmus ellen; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 1./ 5. Történelmi reminiscenciák; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 1./ 6. Hírek – Egy Rákóczi-epizód.

világháború hősi halottainak kultusza,⁷³ vallási alapokra helyezett kommunizmusellenesség, ateizmusellenesség és vallási liberalizmusellenesség,⁷⁴ valamint az utódállamokbeli orthodox zsidóság magyarhúságának hangsúlyozása.⁷⁵

A határok egy-egy nagyobb chászid zarándoklat idejére nyíltak meg,⁷⁶ a sajtó pedig külön rovatokban foglalkozott a határon túli orthodox hitközségek életével.⁷⁷ A határokhöz való orthodox viszonyulást jól tükrözte a sajtó 1927-es sátor-aljaújhelyi zarándoklatról szóló híre: „Az évfordulóra több ezren zarándokoltak Újhelybe úgy Magyarországból mint a megszállott területről.”⁷⁸ „A trianoni határok nem voltak képesek a régi szeretetet és kegyeletet megszüntetni. Ezren és ezren jöttek épúgy mint a régi Nagy-Magyarország idején.”⁷⁹

A szimbolikus politika és a Trianon-diskurzus a hitbuzgalom vallási keretének rendelődt al. Ettől legszembeütőbbben a kiskunhalasi – orthodox rabbikörökben szokatlanul számító doktori címet viselő – dr. Dohány József főrabbi tért el az első világháborús hősök – irredenta kultusz elemeit is beépítő – emlékművének avatóbeszédében Horthy Miklós és József főherceg jelenlétében. A főrabbi – a T'nách eseményeit a zsidó időszemlélet párhuzamba állításaival élve⁸⁰ – a népetől el nem forduló Örökkévalónak és a Szentély körül teremtet világnak képét állítja párhuzamba a nemzetvallás világháborús hőskultuszával és Trianonhoz kötődő szimbolikájával.⁸¹

73 A teljesség igénye nélkül: *Zsidó Újság* 1927. dec. 9. /11. Hírek – Hősök emlékezete; *Zsidó Újság* 1928. május 18./ 8. Hősök napjára – [Írta:] Rosenbaum Gyula (Kisvárdai)

74 *Zsidó Újság* 1926. február 19./ 5-6. Harc a vallási destrukció ellen; *Zsidó Újság* 1927. jún. 24./ 11. Hírek – A szovjet zsidó áldozata; *Zsidó Újság* 1927. júl. 1./ 6. Mit tanult a parasztvezér Szovjetországban?; *Zsidó Újság* 1927. szept. 9./ 12. Hírek – Kommunizmus és antiszemitizmus; *Zsidó Újság* 1928. ápr. 4./ 17. Furcsa esetek Szovjet-Oroszországból; *Zsidó Újság* 1928. jún. 1./ 5. Hercegprímás és a kántor; *Zsidó Újság* 1929. jan. 11./ 12. Hírek – Kadis-vásár Szovjetországban; *Zsidó Újság* 1929. febr. 1./ 4-5. A zsidók újkori történetéből; *Zsidó Újság* 1930. jan. 31./ 4-5. Az orosz pokolból; *Zsidó Újság* 1930. febr. 28./ 4. Az orosz gólus; *Zsidó Újság* 1930. márc. 7./ 2. Az orosz szerencsétlenség – Tömeges tóra-elégetések?; *Zsidó Újság* 1930. jún. 27./ 1. A felekezeti békéről; *Zsidó Újság* 1931. márc. 20./ 11. Hírek – Kommunizmus és 'brisz milo' ellen; *Zsidó Újság* 1931. ápr. 1./ 15. Hírek – A zsidó szív nem tagadja meg magát

75 *Zsidó Újság* 1927. jún. 5./ 4-5. Zsidóverések Kolozsvár uccáin; *Zsidó Újság* 1927. szept. 16./ 1. A szlovén zsidó lojalitása; *Zsidó Újság* 1928. okt. 12./ 11. Hírek – Hősi halált halt katonai „szökevények”; *Zsidó Újság* 1928. szept. 28./ 11. Hírek – Segítség egy hazátlan zsidó gyermekeinek; *Zsidó Újság* 1928. nov. 16./ 9. Trianon miatt a tolonházban; *Zsidó Újság* 1931. ápr. 17./ 8-9. A mártír temetése; *Zsidó Újság* 1933. aug. 25./ 11. Hírek – Egy fiatal nagyrabbi Budapesten.

76 *Zsidó Újság* 1926. ápr. 16./ 8. Bodrogkeresztúr: Hírek – Jahrzeit Bodrogkeresztúron; *Zsidó Újság* 1926. aug. 20./ 6. Liszka: Csendőörök a Jahrzeiton, Újhely: *Zsidó Újság* 1927. júl. 22./ 10. Hírek – Újhelyi Jahrzeit és a cseh határ; *Zsidó Újság* 1928. jún. 13./ 10. Hírek – Az újhelyi Jahrzeit; *Zsidó Újság* 1929. aug. 2./ 11. Hírek – Reb Jajlis רב יחיאל és az újhelyi Jahrzeit; Szatmárnémeti: *Zsidó Újság* 1934. márc. 1./ 3. Teitelbaum nagykarolyi főrabbi február 27-én ünnepélyesen elfoglalta a szatmári rabbiszéket.

77 A vizsgált időszakban a sajtó külön rovatokban közölte a „szlovén zsidó”, „erdélyi” és „jugoszláviai” zsidóság híreit, amelyhez fontosabb hitközségi események idején egy-egy település híresszeállítására társult.

78 *Zsidó Újság* 1927. aug. 12./ 9. Hírek – Jahrzeit-ok.

79 *Zsidó Újság* 1926. júl. 16./ 5-6. Ébredők és Chosidok – [Írta:] Ha-Lévy (Saját tudósítónktól)

80 RÉKAI 2000. 71.

81 A magyar nemzetvallás Hankiss Elemér értelmezésében inkább bibliai motívumokból, mintsem összefüggő történetekből építkezik. Ilyennek tekinti a választott nép, a szeretett népet büntető Isten, a kereszténység/ Nyugat védőbástyája és a védőszent-kultusz motívumát. Emlékműveken

„»Rád tekintek, látom, mint véredben hánykolódsz, szólok hozzád Ezekiellel: véred éltesen, véred fog éltetni.«⁸² (...) a vérvesztett, elalélt haza anyatestébe még görcsösebben kapaszkodj gyermek.⁸³ És akkor a nemzet testén ejtett legmélyebb seb: leütött fejünk, a Kárpátok orma, leszakított kezünk: Erdély bércei, lankás Nyugat-Magyarország, lefűrészelt végtagunk: a Bácska, kiszáradt könnyeszemünk: az Adria, nem egyéb féregmászásnál, mit a lángvér fakasztott sarjadás mihamarabb behegeszt. (...) Vájjatok hangok seregévé, hirdetve, hogy vér, nyelv, differenciált magasságunk örök; mert az Úr, a Mester is örök, úgy annak alkotása is az. Hogy az Igazság pallosára szurja majd a bennünket tipró Igazságtalanságot, hogy telve I-tenfélelemmel, hazaszeretettel az Úr neve vésődjék mindannyiunkba s válna e haza szentéllé (...) Akkor nem sirfedele lesz [a hősi halottak emlékműve – G.N.] egy sirbadólt világnak, hanem talapzata egy virulóbb Magyarországnak.«⁸⁴

A szónoklat az irredenta kultusz ország-csonkítás megjelenítésével és az elszakított területek allegorikus megszemélyesítésének szimbolikájával élt.⁸⁵ A háborús emlékmű pedig a társadalom allegóriájává vált, amelyet – a főrabbi értelmezésében – a legkülönbélebb etnikumú, vallású és társadalmi helyzetű állampolgárokat egyesítő erő kovácsol egyg.

»Az Úr áldjon meg, őrizzen meg szemlélőd közönyétől, az Úr sugárolja feléd az arcát, legyen hozzád kegyes, hogy tüzet fogó szivekre találj és vinné dicsvágyatokba a szeretet izzó békemagvát, hogy mint eme ünnepen, államfő, hadsereg, polgárok egybeolvadva, hozzád tapadjanak, hatalmas szirtté magasulva, csucsodra

Hankiss a Trianonhoz kötődő nemzetvallás elemzésének alapjait is lerakja majd másfél évtizeddel Zeidler Miklós előtt. HANKISS 1991. 70-89.

⁸² Ezék. 16:6.

⁸³ A vér és áldozat egyiptomi kivonulásban megjelenő szimbolikájával élt a főrabbi. A vér első említése az újszülöttre utal, míg a másik kétszeri említés az egyiptomi kiváltásra/ megváltásra. Az utóbbiak közül az első a brit milára, a körülmetélésre vonatkozik – csak az a férfi ehetett a pészách-áldozatból, aki körül volt metélve 2Móz. 12:41-51. –, a második említés pedig a pészách-áldozat vére. A midrás szerint az Örökkévaló a két vérrel kapcsolatos micva érdemében váltotta ki népét Egyiptomból. Azért adta ezt a két parancsot, hogy ne legyen a megváltás ingyen, ajándék. Lásd: *Mechilta* parasat Bo. Ezt vonatkoztatja a főrabbi a háborús hősök véráldozatára, amelyet az emlékmű jelenít meg. Hasonló, de keresztény megváltás-szimbolika az irredenta kultuszt is jellemezte. Az egyiptomi kivonulás ugyanakkor Bellah szerint az amerikai civil vallásnak is szerves részévé vált. Idézi: HANKISS 1991. 66-68. Ebben az esetben az amerikai nemzet keletkezésével való párhuzamba állítás révén vált az alaptörténet részévé. HANKISS 1991. 69.

⁸⁴ *Zsidó Újság* 1926. jún. 25./ 2-3. Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emlékszobrának leleplezésénél főméltóságu Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. Írta: Dr. Dohány József főrabbi.

⁸⁵ Párhuzamait lásd: a Szabadság téri irredenta szoboregyüttes (1921), majd az országzászló (1928) példáján. ZEIDLER 2009. 199-207.

Turul röppenjen s a végeken tulkiáltsa: Gyermekeim, jertek szárnyaim alá, megvédelek, mert erős nagy vagyok!»⁸⁶

A főrabbi ezen áldása a neológ zsidóság Kohn Sámuel révén kidolgozott 19. századi közös magyar-zsidó honfoglalás és együttélés szimbolikáját⁸⁷ aktualizálta az irredenta kultusz dualizmusban gyökerező Turul-szimbolikájához kapcsolódva. Hasonló – bár az orthodox hagyományokhoz közelebb álló – áldás olvasható a sajtó címlapján a rendszert legitimáló 1940-es kormányzói évforduló alkalmából is.

„Mennyei Atyánk! Világ Ura, aki a nemzetek és fejedelmek sorsát végtelen bölcsességében szeretettel intézed: oltalmazd és védelmezd meg a mi Főméltóságú Kormányzó Urunkat! Áraszd Reá áldásod gazdag malasztját! (...) és engedd megérnie a régi, a boldog Nagymagyarország fényének dicsőséges felragyogását.”⁸⁸

Az országos orthodox képviselőség 1929. júniusában tartott ülésén – Harstein Lajos ügyvezető alelnök kezdeményezésére – kimondta a magyarországi orthodox zsidóság csatlakozási szándékát a revíziós ligához. A sajtó a hazafiaság jeleként értelmezett határozat szövegét is közreadta:

„A magyarországi autonom orthodox izraelita hitfelekezet országos képviselőisége, mint a magyar orthodox zsidóság törvényes képviselője: 1929. június hó 26-iki ülésében örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy ünnepélyesen kinyilatkoztassa a magyar revíziós gondolat mielőbbi győzedelmében való rendíthetetlen hitét. Az ideig-óráig elnyomott igazság fényessége immár szemlátomást megvilágosítja az emléket és szánandóan megcsonkított hazánk sorsa iránt lassan-lassan visszahódítja az idegen szívek rokonszenvét és jóakarátát is. A Mindenható különös kegyelméből: már nekünk megadatott látni, hogy utban van [az] igazság. Az ennek győzelme érdekében való hathatós közreműködést: minden orthodox magyar zsidó legszentebb kötelességének és legboldogabb feladatának tekinti. Az Országos Képviselőség megbizsa az Orthodox Izraelita Központi Iroda Elnökségét, hogy a Magyar Revíziós Ligához való egyidejű csatlakozásával: a magyar orthodoxiának ezt az ünnepélyes manifesztációját a Liga nagyérdemű Vezetőségének hozza tudomására.”⁸⁹

86 *Zsidó Újság* 1926. jún. 25./ 3. Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emléksobrának leleplezésénél főméltóságú Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. Írta: Dr. Dohány József főrabbi.

87 ZIMA 2008. 244-248.

88 *Orthodox Zsidó Újság* 1940. márc. 1./ 1. Horthy Miklós dicsőséges országglásának 20. évfordulójára.

89 *Zsidó Újság* 1929. jún. 28./ 4. Az országos képviselőiség ülése, Csatlakozás a Revíziós Ligához.

A szélsőséges irredentizmusról azonban az antiszemitizmussal azonos jelenségként írtak.⁹⁰ Ezzel a vallásosságnak Trianon határai fölött is győzedelmeskedő példáit állították szembe.⁹¹ Támogatott szimbolikus politika – már az 1929-es határozatot megelőzően is – a revizionizmus volt. A sajtó híradása szerint Cseh József főrabbi 1927-ben például a mezőkeresztesi iparosság új székházát és zászlaját avató beszédében – az egységes iparosságot a „felekezeti és faji ellentétek” elítéléseként értelmezve – avatóbeszédét „azon remény kifejezésével fejezte be, hogy hazánk sorsa jobbra forduljon, és az integer Magyarország helyre álljon.”⁹² Zukor Adolf „amerikai filmkirály” szülőfalujának hitközségében, Ricsén, Lieberman Ármin új főrabbi beiktatásán pedig dr. Osváth Dezső főszolgabíró a bodrogházi közigazgatás részéről üdvözlő beszédében 1927-ben örömeinek adott hangot azért

„»... hogy a főrabbi székfoglaló beszédében legfőbb feladatául az ifjúság valláserkölcsei nevelését tűzte ki, mert a valláserkölcsekben benne van a hazaszeretet, amelyre ma megcsontított és sokat szenvedett hazánknak még nagyobb szüksége van.« Kérte a főrabbit, hogy lángoló hazaszeretet oltson az ifjúságba, mert az ifjúságra vár Nagymagyarország visszaszerzése.”⁹³

A magyar Trianont intézményi szinten egy orthodox Trianonnal állították párhuzamba.⁹⁴ Blas Herman az orthodox sajtóban a háború utáni orthodox ifjúság problémáit taglalva ezt emelte ki. Trianon

„a magyarországi zsidóságot új probléma elé állította és ennek élén elsősorban a *jesiva* kérdés állott. A trianoni határ következtében elvesztettük nagyobb jesiváinkat, a zsidóság eme fundamentumait és mentsvárát, a megmaradtak pedig az idők mostohasága következtében a legváltságosabb helyzetbe jutottak.”⁹⁵

A magyarországi orthodoxia kisebbségi sorba jutott a zsidóságon belül.⁹⁶ A zsidóságon belüli csoportok arányának változását és a neológ unifikációs törekvéseket szintén a határok és Trianon szimbólumával értelmezte az orthodox sajtó.

⁹⁰ *Zsidó Újság* 1926. jún. 11./ 1. Trianon és Budaörs.

⁹¹ *Zsidó Újság* 1927. aug. 26./ 12. Hírek – Az irredentizmus két esete.; *Zsidó Újság* 1928. nov. 2./ 1. A miniszter mikrofonjának szava.

⁹² *Zsidó Újság* 1927. máj. 27./ 4. Zászlószentelés és felekezeti béke Írta: Bokor Ernő.

⁹³ *Zsidó Újság* 1927. ápr. 8./ 5. Rabbiválasztás a filmkirály hitközségében Írta: Masmia Jesuo.

⁹⁴ *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe Írta: Schik Mór (Wien).

⁹⁵ *Zsidó Újság* 1925. okt. 16./ 5. Tomché Jesivosz Írta: Blas Herman.

⁹⁶ Az első világháború előtt, az 1910-es népszámlálás szerint az ország zsidó lakosságának 51,9%-a tartozott az orthodoxiához. 1920-ban a békekötést követően ez 30,9%-ra csökkent. A korábban elsősorban vidéki, falusi orthodoxiával szemben – annak ellenére, hogy a hitközségi hálózat több

„A magyar orthodoxiának van egy belpolitikai Trianonja is (...) mely okvetlen megköveteli azt, hogy újból megvonjuk a határvonalat (...) amely bennünket, orthodox zsidókat, vallásos tradícióink és tételes törvényeink megtartása érdekében, kell hogy elválasszon, a zsidóság azon részétől, amely szólamokban éli ki magát.”⁹⁷

A történelmi magyar területek elvesztésével az orthodoxia is fontos vallásos hitközségeket veszített el.⁹⁸ A két veszteség rendeződését egymáshoz kötötték, mindkettőt pedig Magyarország erkölcsi emelkedéséhez, vallásosságának elmélyüléséhez. Az orthodoxia erkölcsileg minden olyan egyházi vagy állami kezdeményezést támogatott, amely konzervatív erkölcsiségre és vallásosságra törekedett, és nem irányult a zsidóság ellen.

*„Az állami erkölcs diadalával kapcsoljuk össze a zsidó jogegyenlőségnek reményét és követelményét. És e tekintetben sokkal többet várhatunk dr. Serédi Jusztinián hercegprimástól, mint Lucien Wolf-tól. Ő Eminenciája éppen szerdán mondotta a felsőházban: **Magyarországot csak erkölcsi alapon és az erkölcs segítségével lehet ujjaépiteni.**”⁹⁹*

A vallási keretek között átértelmezett revíziós törekvések közül az orthodox sajtóban jelentős visszhangra Lord Rothermere kezdeményezése talált. Az angol lapmogult – a csehszlovák revízióellenes propagandafigaszt átértelmezve – az orthodox sajtó a magyar ügyért harcoló zsidó származásúként mutatta be, a zsidóellenes szélsőséges irredenta véleményekkel szembehelyezkedve.¹⁰⁰ A két világháború közötti közhangulat várakozásteljes helyzetében Lord Rothermere nemzetközi szerepének túlértékelése¹⁰¹ viszont néhány hónapig az orthodox sajtóra is jellemző volt.

„Uj nekünk ez a hang, a háborút követő szomorú idők után, mióta csak a győzők hallatták hangukat. Ha élt is bennünk a remény és a hit, hogy a szűk határok egyszer újból kibővülnek, de amióta ily oldalról és helyről, halljuk a bennünk élő remények életrekeltését, megerősödik bennünk az a tudat, hogy újból találkozik a nemzet törzse, a róla levágott tagokkal és eggyé forr abban a szent érzületben, melyet hazaszeretetnek nevezünk. A magyar zsidóság, amely

mint fele mégis orthodox maradt – megnőtt a városi neológia aránya, meghatározó többséget alkotva. FROJMOVICS 2008. 226-227.

97 *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. Írta: Schik Mór (Wien).

98 A területvesztés a rituális étkezést is érintette, a sóbányák elvesztésével az import só kóser volta új közösségi kérdésként jelent meg a sajtó hasábjain. *Zsidó Újság* 1927. jan. 28./ 7. A kartondobozokban forgalomba hozott só rituális szempontból a legkifogástalanabb.

99 *Zsidó Újság* 1928. márc. 28./ 1. Erkölcs és külföldi intervenció.

100 *Zsidó Újság* 1927. júl. 8./ 11. Hírek – Lord Rathermeer. (sic!)

101 ZEIDLER 2009. 112-126.

búban és bánatban egybeforrott a magyar néppel, ennek a felkelő napnak a sugarai felé fordítja gondteljes fejét és ennek melegénél egyengeti meggémberedett tagjait. Mert a magyar zsidóság vágya is abban csúcsosodik ki, hogy területileg is egyesüljön, az elszakított országrészek zsidóságával.”¹⁰²

A Rothermere-kultusz részeként érkezett küldemények és táviratok sorát gyarapította a balassagyarmati orthodox hitközség üdvözlő távirata is.¹⁰³ A Lord Rothermere által nyújtott segély pedig a szlovénszkói zsidóság lojalitásának kérdését vetette fel.¹⁰⁴ Ugyanennek a segélyakciónak a sajtóviasszhangja ugyanakkor – a kurzus antiszemitizmusával ütköztetve – Lord Rothermere szerepét és tényleges befolyását is átértékelte.¹⁰⁵

A Szent István kultusz és az augusztus 20-i ünnepek, valamint a Kárpát-medence történeti-gazdasági egységként való megjelenítése és oktatása egyaránt a revizionizmus integritáson alapuló felfogását jelenítették meg.¹⁰⁶ Az orthodox sajtó mindkettőhöz a hagyomány láncolatának keretében kapcsolódott, alakította ki a vallásilag legitim viszonyulást. Ilyen értelemben közöl beszámolót a jeruzsálemi magyar kajlel istentiszteletéről az orthodox lap.

„A szent ereklyékkel és a magyar nemzeti lobogóval szépen diszitett templomban összegyűltek a magyar Kólél tagjai és megható jelenet volt, amikor *Sonnefeld* rabbi, az ősz patriarcha a konzuli képviselők jelenlétében a nyitott frigyszekrény előtt fohászzkodott a magyar haza és a magyar államfő üdvéért és boldogságáért.”¹⁰⁷

A Szent István kultusz fogadtatása mögött meghúzódó elv az állam iránti lojalitás elve volt. Természetesen ehhez a kultuszhoz nem a keresztény értelmezés keretében kapcsolódtak, hanem a koronás fő és a modern államiság iránti vallási tiszteletadás alapján. Jól tükrözi ezt R. József Chájim Sonnenfeld (1848-1932) főrabbi ünnepi beszéde, aki a modern nemzeti kereteket visszavetítve az államférfi portréját rajzolja meg az orthodox és chászid tagokat toborzó közösségben a magyar nagykövet előtt, burkoltan utalva a magyarországi zsidóság romló társadalmi helyzetére is.

102 *Zsidó Újság* 1927. aug. 5./ 5. Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe írta: Schik Mór (Wien).

103 *Zsidó Újság* 1927. júl. 22./ 12. Hírek – Lord Rothermere üdvözlése.

104 *Zsidó Újság* 1927. szept. 9./ 2. A Rothermere-akció és az elszakított területek zsidósága. A zsidók is kaphatnak segélyt a lord 100.000 pengős adományából.; *Zsidó Újság* 1927. szept. 16./ 1. A szlovénszkói zsidó lojalitás (Rothermere akció).

105 *Zsidó Újság* 1927. okt. 28./ 10-11. Hírek – Rothermere üzenete a felekezeti ellentétekről.; *Zsidó Újság* 1927. dec. 9./ 3. A nemes lord és zsidó barátai.

106 Vö. ZEIDLER 2009. 220.; ROMSICS 2005. 180-182.

107 *Zsidó Újság* 1929. aug. 30./ 4. Augusztus 20.-i ünnepély a jeruzsálemi magyar Kajlelnál – Sonnenfeld főrabbi héber ünnepi beszéde.

„Hálaadó ünnepi i-tiszteletre jöttünk össze a magyar nemzeti ünnep napján, azon a napon, amelytől méltán datálódik a magyar állam megalapítása. Azon a napon, amelyen 930 évvel ezelőtt első István magyar király a történelem egyik legkiválóbb államférfia megkoronáztatott, az államfő, akinek hosszú és áldásos uralma alatt Magyarország az ígéret földjét jelentette a különböző vallások és nemzetségek tagjai számára és a zsidó vallás hívői is tökéletes polgári és vallási szabadságot élveztek.”¹⁰⁸

A vallási keretek között értelmezett revíziós integritás-gondolat másik szép példáját képezik azok az olvasói levelek,¹⁰⁹ amelyek Magyarország egységét a legtekintélyesebb Talmud-magyarázótól, a Troyes-i RASÍTÓL¹¹⁰ [Rabbi Słomo Jicchaki (1040-1105)] eredeztetik.

„Ha meggondoljuk, hogy Rási életében (élt 1040-1105) a 896-ban alapított Magyarország még alig volt 150 éves s így bizonyára még a kialakulások korát élte, akkor kétszeresen kell csodálnunk, hogy miképpen volt ily pontos tudomása a Franciaországban lakó zsidó tudósnak a Kárpátok nagyszerű határkoszorujáról. S ha még meggondoljuk, hogy főként a Talmud tanulása Rási nélkül lehetetlen, – akkor beláthatjuk, hogy mily félelmetes propagálója és mily hatalmas fegyvere a magyar integritás gondolatának ez a csaknem ezeréves Rasi magyarázat.”¹¹¹
– vontak párhuzamot az ezeréves Magyarország politikai diskurzusa és az ezeréves Talmud-magyarázat között.

A munkácsi rebbe, R. Chájim Eleázár Spirá (1871-1937) magyarázatában ugyanígy vallási keretek közé került a nemzetvallás jelensége.

„Minden nemzetnek van génusza („szár”) az égben, amely őrzésére van rendelve, és nem maradhat fenn egy hirtelenül megalakult állam, amelynek nincsen meg az őrangyala; az ilyen államnak előbb-utóbb alkatrészeire kell felbomlania... – szokta mondani. A félév előtt bekövetkezett fordulatnál azután már megértette mindenki, hogy mit állapított meg a cseh rezsim alatt évekkel ezelőtt, a nagy magyarérelmű Spira főrabbi z. c. l.¹¹² és köztudomású, hogy

108 *Zsidó Újság* 1929. aug. 30./ 4. Augusztus 20.-i ünnepély a jeruzsálemi magyar Kajlelnál – Sonnenfeld főrabbi héber ünnepi beszéde.

109 *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8. Rási mint a magyar integritás gondolatának legelső kifejezője Írta: Dr. Fischer Jakab; Újraközlök: *Orthodox Zsidó Újság* 1940. aug. 21./ 3. Rási és Magyarország.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 1./ 2. A Kárpátoktól Troyesig Írta: Stern Emil (Szolyva).

110 A mozaikszó másik gyakori feloldása: Rabban Sel Jiszroel – Izrael tanítója vagy Rabbenu SeJichje – A mi tanítónk, aki éljen soká!

111 *Zsidó Újság* 1926. aug. 6./ 8. Rási mint a magyar integritás gondolatának legelső kifejezője Írta: Dr. Fischer Jakab.

112 Igaz emléke legyen áldott!

ilyen magyar szellemben nevelte egyetlen gyermekét és annak férjét a jelenlegi főrabbit Rabinowitz Baruchot.”¹¹³

A második világháborús határmódosítások „visszatért nagy hitközségeket” bemutató eufórikus cikksorozatainak¹¹⁴ orthodox sajtóértelmezése ugyanakkor jól tükrözi, hogy a zsidóság társadalmi helyzetét szorosan összekapcsolták a trianoni határok által keletkezett társadalmi feszültségekkel. A trianoni határok felszámolásától a zsidóság békebeli, azaz monarchiabeli jogi és társadalmi állapotainak visszaállítását várták el.¹¹⁵ Orthodox értelemben pedig a revíziótól a tradicionalitásra törekvő vallásosság elmélyülését, és az orthodox intézményrendszer megerősödését remélték.

113 *Orthodox Zsidó Újság* 1939. máj. 10./ 4. Munkácsi utijegyzetek.

114 Felvidék: *Zsidó Újság* 1938. okt. 25./ 2. Felvidéki hitközségek; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 1. Köszöntés! Írta: Kahan-Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda elnöke.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 2. A zsidóság vezetőinek ünnepélyes ülése a felvidék visszacsatolása alkalmából.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 3. Husz év szenvedés után Írta: Korein Dezső.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 4./ 4. Áldás és béke.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 1. Üdv a hazatérteknek!; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 2. Közös magyarul határ.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 3. Hálaadó istentisztelet a hitközségekben.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 11./ 4. Ezrével tettek át szlovenszói magyar érzelmű zsidókat Magyarországra.; *Zsidó Újság* 1938. nov. 25./ 5. A visszatért hitközségek történetéből I. – Dunaszerdahely.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 2./ 5. A visszatért Dunaszerdahely történetéből II.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 2./ 7. Levél Ungvárról és Munkácsról.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 16./ 5. A Kormányzó ünneplése a visszacsatolt hitközségekben.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 16./ 10. A visszatért Dunaszerdahely történetéből III.; *Zsidó Újság* 1938. dec. 30./ 7. A visszatért Komárom Történetéből I. – *Orthodox Zsidó Újság* 1939. jan. 20. A visszatért Komárom történetéből II.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. febr. 1./ 10-11. A visszatért Komárom történetéből III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. febr. 20./ 6. A visszatért Galánta történetéből I.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 1./ 10. A visszatért Galánta történetéből II.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 10./ 5. A visszatért Galánta történetéből III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 20./ 11. A visszatért Felvidék történetéből – Ógyalla-Bagota (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1939. ápr. 20./ 4. – 1939. máj. 1./ 6. – 1939. máj. 10./ 9. A visszatért Felvidék hitközségeiről – Ungvár I-III. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1939. júl. 10./ 4. – 1939. júl. 20./ 5. – 1939. aug. 1./ 4. A visszatért Kassa történetéből. I-III. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1939. aug. 20./ 6. – 1939. szept. 1./ 6. – 1939. szept. 13./ 6. A visszatért Felvidék történetéből – Vágvecse I-III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. nov. 2./ 1. A Felvidék hazatérésének évfordulójára. Kárpátalja: *Orthodox Zsidó Újság* 1939. márc. 20./ 1. Üdvözölve légy, Kárpátalja!; *Orthodox Zsidó Újság* 1939. jún. 10./ 7. – 1939. jún. 20./ 4. A visszatért Huszt történetéből. I-II. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi, Vágsellyén.); *Orthodox Zsidó Újság* 1940. ápr. 1./ 3. Amiről most Munkácson beszélnek.

Erdély: *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 10./ 3. Erdély hazatéréséhez.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 20./ 1. A kolozsvári szózat.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 20./ 3. Az erdélyi orthodoxia életéből.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. okt. 1./ 6. Az erdélyi zsidóság II. – Margita.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. okt. 16./ 3. Visszatért hitközségek III.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. nov. 8./ 1. Erdélyi zsidó hittestvéreink.; *Orthodox Zsidó Újság* 1940. nov. 22./ 3. Visszatért hitközségek IV.; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. jan. 1./ 5-6. A visszatért Nagyvárad.

Délvidék: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. ápr. 24./ 3. Üdvözlégy Délvidék!; *Orthodox Zsidó Újság* 1941. máj. 10./ 1. A délvidéki zsidóság magyarhúsége Írta: Stern Mózes, a Zentai szefard-orth. hitk. titkára.

115 *Orthodox Zsidó Újság* 1940. szept. 10./ 5. Trianon felszámolása Írta: Korein Dezső.

Tanulságok

A határok módosítása mindhárom zsidó stratégia számára teljesen új helyzetet teremtett. Földrajzi, társadalmi határok módosultak, demográfiai és intézményi változásokat idézve elő. Ezek a változások a neológia esetében az irányzat relatív számarányának növekedésével jártak egy megváltozott nemzetkonceptió közepette, amelyet a sajtó által megjelenített stratégia átmeneti, anomaliaszerű állapotként értelmezett az „aranykor” visszatérének reményében. A neológ önmeghatározás és nemzetkonceptióhoz való viszonyulás a korábbi állapotok védelmét szolgálta. A cionista mozgalom számára a változások a perifériális helyzetből való kilépést, a mozgalom jelentőségének megnövekedését és az új alternatívává válás lehetőségét hozta el, elsősorban a határon túlra került területeken. Az orthodoxia számára a változás számaránybeli csökkenést hozott, a jiddis és jüdisch-deutsch nyelvű közösségek elvesztését idézte elő, a határ pedig a vallási élet áthidalandó realitásává vált. A nemzetkonceptió és a társadalmi határok változását viszont – a cionista mozgalomhoz hasonlóan – saját stratégiájának igazolásaként értelmezte.

A határokhöz kötődő magyar szimbolikus politika eltérően csapódott le az egyes stratégiáknál. Ez pedig szorosan összefüggött az egyes csoportok önképével. A jelenség a nemzetvallás tartalmait megjelenítő szimbólumok multivokalitása felől értelmezhető. A felhasznált jelképek a legkülönbébb tartalmakat egyesítették és alkalmat nyújtottak az eltolódó társadalmi határok által elválasztott legkülönbébb csoportok integrálására. A neológ értelmezés a nemzetvallás Trianonhoz kötődő kultuszát a felekezeti irányzat társadalmi és nemzeti belüli helyzetének változásával állította párhuzamba, a korábbi fővonalbeli nemzetkonceptiót tartva meg. A cionizmus mint disszimilációs stratégia – az önálló nemzeteszmét és a többségi nemzet iránti lojalitást hangsúlyozva – a jelenségek és kultuszok párhuzamosságát emelte ki. A magyar nemzeteszme törekvéseivel a zsidó nemzeteszme legitim voltát támasztotta alá. Az orthodoxia pedig a korszak „toposzait” a hitbuzgalom elmélyítésének szándékával értelmezte át. Trianon vesztesége és társadalmi válsága a népet büntető/ jutalmazó Örökkévaló hagyományos koncepciójában tűnt fel, a társadalom és az orthodox közösségek számára a *t'suva tevés*, a megtérés alternatíváját kínálta problémakezelési modellként, ami a vallásos életvitelhez és közösségi erkölshöz való visszatérésben testesült meg. A határok kérdése a tradicionális vallásos életvitelű nagy hitközségek újbóli intézményi egységének kérdésévé vált, amelynek általános kihatást tulajdonítottak a tradicionalitásra törekvő zsidóságra nézve. Ebben az önértelmezésben ez utóbbi válhatott volna a modernitás útjára lépett zsidóság visszatérési közegévé a két világháború közötti magyar társadalomban.

A sajtódiskurzusokat azonban nem lehet pusztán intézményi stratégiáknak tekinteni. Mögöttük az egyéni életutak, elvágott családi és egzisztenciális kötelek, megtört sorsok, valamint a Magyarországra menekülők társadalmi valósága és konfliktusa húzódott meg, alapot szolgáltatva a határokhöz kötődő jelenségek mindennapi rutinok és értelmezések szintjén való megjelenéshez.

IRODALOM

A. SAJTI Enikő

2004 *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Napvilág Kiadó, Budapest.

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BACSKAI Sándor

2004 *Az első nap*. Emlékképek az ortodox zsidóságról. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

BARNA Gábor

2000 *Idő és emlékezet*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tanulmányok. Néprajzi Múzeum, Budapest. 152-171.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2006 *Kis helyek- nagy témák*. Bevezetés a szociálintropológiába. Gondolat Kiadó, Budapest.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

FURSETH, Inger – REPSTAD, Pal

2006 *An Introduction to the Sociology of Religion*. Classical and Contemporary Perspectives. Ashgate, Burlington.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

GLESZER Norbert

2008 Orthodox Kosher Mass Culture? Food Industry, Hospitality Industry, Children's Holidays and Open-air Baths in the Weekly Paper of Orthodox Jewry in Hungary, 1925-1944. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 217-242.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2009a Ráció és vallás. Hagyományracionalizálás és tradicionalításra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Korunk* 3 (7). (2009. július). 89-96.

2009b „A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban. *Ethnographia* 2009 (4). 333-354.

GYÁNI Gábor

1997 A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 1997 (6). 1265-1304.

2000 Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest. 81-94.

HANKISS Elemér

1983 *Társadalmi csapdák diagnózisok*. Második kiadás. Magvető, Budapest.

1991 Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. [Első kiadás 1985, Népművelési Intézet és a Múcsarnok közös kiadványa, Budapest] Corvina, Budapest. 64-90.

HASE, Thomas

2001 *Zivilreligion*. Religionswissenschaftliche Überlegungen zu einem theoretischen Konzept am Beispiel der USA. Ergon Verlag, Würzburg.

KÖVÉR György

2003 Középrend vagy középosztály(ok). Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 2003 (5). 1119-1168.

LÉGRÁDY Ottó

1931 *Justice for Hungary! The Cruel Errors of Trianon*. Third revised edition. Published in Commemoration of the fiftieth Anniversary of the Establishment of the Political Daily "Pesti Hirlap" by Légrády Brothers, Budapest.

OLICK, Jeffry K. – ROBBINS, Joyce

1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotechnikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37 (1999. szeptember). 19-43.

RÉKAI Miklós

2000 Az idő a zsidó kultúrában, in: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 70-83.

ROMSICS Gergely

2004 *Mítosz és emlékezet*. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan, Budapest.

ROMSICS Ignác

2005 *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris, Budapest.

SCHEIDER, Rolf

1987 *Civil Religion*. Die religiöse Dimension der politischen Kultur. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

TURNER, Victor

1975 Social Dramas and Ritual Metaphors. In: Victor Turner: *Dramas, Fields, and Metaphors – Symbolik Action in Human Society*. Cornell University Press, Ithaca – London. 23-59.

ZEIDLER Miklós

2001 *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest.

2002 *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. REGIO Könyvek. Teleki László Alapítvány, Budapest.

2009 *A revíziós gondolat*. Második, bővített kiadás. Kalligram, Pozsony.

ZIMA András

2008 Cult or Spirit? Integration Strategies and History of Memory in Jewish Groups in Hungary at the Turn of the 19th–20th Century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243–262.

GLÄSSER, NORBERT – ZIMA, ANDRÁS

UNCHANGINGNESS IN CHANGE

The changed self-image of Budapest Jewish groups
in the interwar years as a result of the changed borders
in the Carpathian Basin

In this study we examine how the changed borders following the First World War appeared in the discourses of the Jewish press in Hungary. Hungarian society in the interwar years was imbued with the question of borders. There was no political force in the country that did not place the emphasis on the question of territorial revision. At the same time, beyond the political elite, the entire Hungarian society experienced the feeling of a collective, national loss induced by the peace treaty. In Central Europe the social and cultural processes within various groups of Jews before the First World War were determined by the imperial frames. While the nation states that came into being set the general frames, the attitude of the Jews towards modernity as a process, their religious and cultural strategies extended beyond these frames. The new borders drawn after the First World War fundamentally changed the social and cultural environment in which the earlier Jewish strategies had emerged and functioned; and shaped their attitude towards Hungarian symbolic politics. After 1920 there was also a change in the proportions of the different Jewish trends in Hungary. The borders appeared not only in their physical state as an unbridgeable reality that had to be dealt with but also created new borders in the organisation of groups and society.